

ANNA DOLIŃSKA
Uniwersytet Warszawski

KAMIL ŁUCZAJ
Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie

OLGA KUREK-OCHMAŃSKA
Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie

METODA BIOGRAFICZNA W KONTEKŚCIE BADAŃ JAKOŚCIOWYCH REALIZOWANYCH ZDALNIE – MOŻLIWOŚCI, OGRANICZENIA I ASPEKTY ETYCZNE

Streszczenie

Pandemia koronawirusa COVID-19 i wielomiesięczny lockdown wymusiły na części badaczy społecznych kontynuowanie badań jakościowych w trybie zdalnym oraz prowadzenie wywiadów za pomocą komunikatorów internetowych. Upowszechnienie takiej formy zbierania materiału empirycznego nastęrcza nie tylko trudności technicznych, lecz także stanowi kolejny problem etyczny. Celem niniejszego artykułu jest analiza zagrożeń i korzyści, jakie wiążą się z prowadzeniem wywiadów *narracyjnych* online ze szczególnym naciskiem na realizację wywiadów biograficznych. Główne pytanie, które poddajemy dyskusji, brzmi następująco: czy wskazane i etyczne jest kontynuowanie realizacji badań biograficznych online, biorąc pod uwagę specyfikę tej metody?

Anna Dolińska, mgr, Uniwersytet Warszawski; e-mail: anna.dolinska@wp.pl;
<https://orcid.org/0000-0001-5316-3071>

Kamil Łuczaj, dr, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie;
e-mail: kluczaj@wsiz.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-1603-3259>

Olga Kurek-Ochmańska, dr, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie;
e-mail: okurek@wsiz.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-6627-785X>

Materiał źródłowy, będący podstawą tego artykułu, to, po pierwsze, literatura metodologiczna, na bazie której dokonujemy przeglądu podejść i stanowisk dotyczących prowadzenia badań zdalnie oraz przeglądu argumentów za i przeciw realizowaniu wywiadów narracyjnych przez Internet. Po drugie, opieramy się na autoetnograficznych obserwacjach badaczy realizujących projekt w czasie pandemii COVID-19 i rezultatach wewnętrznych dyskusji zespołu po przeprowadzeniu próbnie trzech wywiadów biograficznych za pomocą programu Zoom, na wyraźną prośbę rozmówców. Na koniec przedstawiamy wnioski, uwagi i rekomendacje, jakie pojawiły się podczas dyskusji zespołu projektowego odnośnie do prowadzenia wywiadów biograficznych przez Internet.

Słowa kluczowe: wywiady biograficzne, wywiady narracyjne, COVID-19 pandemia, wywiady online, badania jakościowe, etyka

WPROWADZENIE: O BADANIACH (BIOGRAFICZNYCH) ONLINE

Kiedy w 2020 r. pandemia koronawirusa na wiele miesięcy zatrzymała życie społeczne, uwięziła wielu ludzi w domach i spowodowała masowy transfer aktywności zawodowych i społecznych do strefy online, badacze społeczni stanęli przed kolejnym dylematem i wyzwaniem etycznym: czy również wywiady jakościowe można realizować zdalnie, bez spotykania się z rozmówcą twarzą w twarz?

Celem niniejszego artykułu jest analiza zagrożeń i korzyści, jakie wiążą się z prowadzeniem wywiadów narracyjnych online. Pandemia COVID-19 i upowszechnienie takiej formy badania generuje nie tylko trudności techniczne, lecz także stanowi kolejny dylemat etyczny, obok dobrze znanych problemów pojawiających się zarówno na formalnym etapie planowania i realizacji badania (np. realizowanie badania przy jednoczesnej konieczności przestrzegania przepisów komisji i kodeksów etycznych uczelni bądź grantodawcy), jak i w procesie zbierania materiału badawczego podczas spotkań z osobami biorącymi udział w badaniu. W artykule prezentujemy dylemat etyczny, przed jakim stanął zespół realizujący projekt „Naukowcy mobilni kulturowo? Doświadczenie awansu społecznego w perspektywie narracyjnej”¹, finansowany w konkursie

¹ Głównym celem wspomnianego projektu jest próba odpowiedzi na pytanie: w jaki sposób kultura i pochodzenie polskich naukowców wpływają na ich obecny styl życia, konsumowane dobra, korzystanie z wytworów kultury i wyznawane wartości i poglądy? Ponadto interesuje nas, czy występują istotne różnice pomiędzy życiem prywatnym badanych a ich zachowaniem i sposobem bycia w miejscu pracy oraz czy występują „tarcia”, np. ideologiczne, pomiędzy rodzinami,

SONATA 15 Narodowego Centrum Nauki (nr grantu UMO-2019/35/D/HS6/00169), który w momencie ogłoszenia lockdownu w marcu 2020 r. był na etapie realizacji badań.

Prowadzenie badań w oparciu o metodę biograficzną pociąga za sobą szczególnie wiele dylematów natury etycznej – ze względu na niestandardową² formę wywiadu biograficznego oraz specyfikę interakcji badacz–badany, która zachodzi w trakcie prowadzenia biograficznych wywiadów narracyjnych. Określenie tejże relacji między badaczem a badanym³ było przedmiotem „klasycznej” refleksji etycznej w badaniach biograficznych. W toku rozwoju rzeczywistości społecznej na pierwszy plan wysunęły się „nowoczesne” dylematy etyczne, czyli kwestie związane z anonimizacją⁴ i archiwizacją⁵ danych w dobie powszechnego dostępu do Internetu i popularyzacji mediów społecznościowych. Kaja Kaźmierska [2018] akcentuje kompleksowość problemu, zwracając uwagę, że anonimizacja nie tylko chroni tożsamość narratora, ale również pozbawia go „autorstwa” swojej opowieści, która to staje się przypadkiem analitycznym i tekstem kultury.

z których pochodzą, a środowiskiem akademickim, w którym pracują. Więcej na stronie projektu: <https://mobilnikulturowo.wordpress.com>

² Mówiąc „standardowa”, odwołujemy się do innych rodzajów wywiadów jakościowych przeprowadzanych w oparciu o pytania z przygotowanego wcześniej scenariusza lub zestawu dyspozycji do wywiadu. Standardowa sytuacja badawcza przypomina więc codzienną sytuację komunikacyjną, a jej interpretacja jest możliwa przy zastosowaniu analizy konwersacyjnej.

³ Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na konieczność stworzenia atmosfery zaufania i poszanowania, zachęcającej do snucia przez rozmówcę opowieści o swoim życiu, pamiętając jednocześnie, że relacja ta jest zawsze asymetryczna i nosi znamiona relacji władzy, a rolą doświadczonego badacza jest m.in. pozostawienie rozmówcy z poczuciem, iż nie został „wykorzystany”. Z drugiej strony badacz musi też mieć symboliczne narzędzia ochrony siebie i swojej roli w sytuacji, kiedy badany traktuje naukowca jak terapeutę, a jego opowieść o życiu otwiera wątki i rodzi emocje, które wymagają profesjonalnej konsultacji i wykraczają poza kompetencje badacza społecznego. Więcej na ten temat w: Golczyńska-Grondas, Grondas [2013].

⁴ Przez anonimizację rozumiemy wyszukanie w transkrypcji wywiadu informacji identyfikujących narratora i zastąpienie ich neutralnymi odpowiednikami uniemożliwiającymi przyporządkowanie opowieści do rozmówcy (w przypadku projektu, o którym piszemy w tym artykule, były to np. imiona, nazwiska, miasto pochodzenia, nazwa uczelni, tematyka pracy naukowej, dyscyplina naukowa, zrealizowane staże i stypendia itp.).

⁵ W większości przypadków, po uzyskaniu zgody rozmówcy, wywiad zostaje nagrany, a następnie spisany. Przeprowadzając analizę do celów badawczych, bazuje się na zanonimizowanej transkrypcji, jednak już samo nagranie nie może zostać poddane takiej obróbce, co w przypadku, gdy zachodzi konieczność archiwizacji nagrań (gdź taki jest np. wymóg projektu/jednostki badawczej/grantodawcy), stawia pod znakiem zapytania ochronę tożsamości badanego, ale też badacza.

W XXI w., kiedy zdecydowana większość osób ma dostęp do Internetu⁶, prawie połowa Polaków posiada konta w najpopularniejszym portalu społecznościowym⁷, a wiele osób można też znaleźć na stronach internetowych miejsc pracy, to, co niegdyś „prywatne”, staje się *de facto* ogólnodostępne, czyli „publiczne”, co powoduje, że zapewnienie anonimowości swoim rozmówcom przez badaczy stanowi coraz większe wyzwanie. Kolejną kwestią jest sposób dzielenia się informacjami o swoim życiu przez samych badanych w mediach (społecznościowych), i nie jest to domeną wyłącznie „cyfrowych tubylców” – ujawnianie szczegółów swojego życia na portalach społecznościowych, prowadzenie osobistych stron internetowych, blogów, kanałów na YouTube itp. Sytuacja ta sprawia, że niekiedy, znając kilka szczegółów z życia rozmówcy, można szybko odkryć jego tożsamość, zwłaszcza jeśli jest to osoba znana w szerszych kręgach (np. aktywista społeczny, artysta, biznesmen, naukowiec itp.). Tak to ujął Andrzej, jeden z rozmówców w projekcie, do którego wypowiedzi będziemy się odnosić w kolejnych akapitach:

Moja droga jest chyba na tyle szczegółowo, ja już ją, że tak powiem, przemyślałem i przepracowałem, że praktycznie rzecz biorąc, jak ja powiem, jaka jest ta droga, to myślę, że to nie będzie anonimowe, w tym sensie, że ktoś, kto mnie zna, będzie wiedział, że to ja.

Oczywiście w toku anonimizacji i analizy dołożyliśmy wszelkich starań, żeby wyrażone nie wprost obawy Andrzeja okazały się bezpodstawne, jednak samo zaistnienie takiej obawy ma swoje konsekwencje. Był to dla nas jeden z argumentów za podjęciem dyskusji na temat dopuszczalności prowadzenia badań biograficznych w formie online.

Projekt, na podstawie którego formułujemy wnioski metodologiczne, opiera się na dwóch głównych metodach badawczych. Pierwsza z nich to wywiady biograficzne wykorzystujące biograficzno-narracyjną metodę interpretacyjną (BNIM)⁸ opracowaną przez Toma Wengrafa i Prue Chamberlayne. Drugi etap

⁶ Według raportu GUS w 2020 r. dostęp do Internetu w domu miało 90,4% gospodarstw domowych w Polsce. Według raportu Federacji Konsumentów [2021] 4,51 mln Polaków w wieku 16–74 lata (czyli 15,5% tej grupy wiekowej) nigdy nie korzystało z Internetu.

⁷ Według danych za 2019 r. przytoczonych w raporcie Iab Polska (2019/2020) już ponad 16 mln Polaków korzysta z Facebooka (42,3% społeczeństwa), ponad 6,61 mln (czyli 17,4%) ma konto na Instagramie, ponad 6 mln użytkowników korzysta z Twittera, a LinkedIn – portal popularny wśród kadry zarządzającej oraz w starszych grupach wiekowych aktywnych zawodowo – ma ok. 3,5 mln użytkowników z nadreprezentacją mężczyzn (2 mln).

⁸ BNIM to nie tylko specyficzna technika zbierania danych, różniąca się m.in. od klasycznego podejścia autobiograficznego wywiadu narracyjnego Fritza Schützego, ale również charakterystyczny sposób ich interpretacji. Analiza prowadzona jest dwutorowo: najpierw, podczas pierwszego dnia seminarium, analizuje się chronologicznie uporządkowane dane biograficzne, oczyszczone

badania to wywiady pogłębione z rodzinami pochodzenia badanych akademików oraz ich znajomymi z pracy. Łącznie projekt zakłada przeprowadzenie 80 wywiadów – 20 wywiadów biograficznych z naukowcami⁹, 30 wywiadów pogłębionych z reprezentantami kultury wyjściowej (rodzicami/rodzinami badanych) oraz 30 z reprezentantami kultury docelowej (nowymi znajomymi lub współpracownikami badanych). Główne pytanie, które poddajemy dyskusji w tym artykule, brzmi następująco: **czy wskazane i etyczne jest kontynuowanie realizacji badań biograficznych online?** Materiał źródłowy, na którym się opieramy, jest trojkiego rodzaju. Po pierwsze, odwołujemy się do literatury metodologicznej, którą poddajemy analizie. Po drugie, bazujemy na kilku przypadkach badań prowadzonych online. Po trzecie, duża część tego artykułu opiera się na autoetnograficznych obserwacjach badaczy realizujących projekt w czasie pandemii COVID-19 i rezultatach wewnętrznych dyskusji zespołu prowadzonych w trakcie seminariów oraz, asynchronicznie, przez aplikację Slack¹⁰.

Struktura artykułu wygląda następująco: najpierw zarysujemy specyfikę prowadzenia narracyjnego wywiadu biograficznego, co stanowi punkt wyjścia do dalszych rozważań. Następnie dokonujemy przeglądu literatury dotyczącej prowadzenia badań zdalnie i prezentujemy różne podejścia i stanowiska oraz zbieramy argumenty za realizowaniem narracyjnych wywiadów biograficznych i przeciw nim za pośrednictwem komunikatorów internetowych, potem omawiamy nasz „eksperyment” metodologiczny, czyli realizację trzech wywiadów biograficznych, które zostały przeprowadzone za pomocą programu Zoom, na wyraźną prośbę rozmówców. Na koniec podsumowujemy wnioski i dzielimy się uwagami, jakie pojawiły się podczas dyskusji zespołu projektowego odnośnie do próbnego przeprowadzenia wywiadów biograficznych przez Internet.

z fragmentów emocjonalnych, oceniających i zawierających komentarze autoteoretyczne. Następnie, podczas drugiego dnia, interpretuje się subiektywne stanowisko osoby badanej, analizując wywiad zgodnie z porządkiem opowieści. Podejście to przypomina pod wieloma względami propozycje metodologiczne Gabriele Rosenthal [1993].

⁹ Ze względu na brak oficjalnych statystyk i danych dotyczących pochodzenia polskich naukowców zdecydowaliśmy się na procedurę rekrutacji otwartej, umieszczając ogłoszenie w mediach społecznościowych, a przy przyjmowaniu zgłoszeń uczestników do badania wspieraliśmy się techniką kuli śnieżnej, co polegało na rekrutowaniu uczestników przez innych uczestników.

¹⁰ Dziękujemy Edycie Tobiasiewicz, Sylwii Mikrut i Monice Struck-Peregończyk za udział w tych dyskusjach oraz komentarze do pierwszej wersji artykułu.

SZTUKA PROWADZENIA WYWIADÓW BIOGRAFICZNYCH W ZARYSIE

Proces przeprowadzenia narracyjnego wywiadu biograficznego można w uproszczeniu podzielić na trzy etapy – przed wywiadem (szukanie rozmówców, nawiązanie kontaktu, umówienie spotkania), w trakcie wywiadu (ten etap rozwinieemy w kolejnych akapitach), po wywiadzie (transkrypcja i anonimizacja)¹¹. Jak wskazuje Fritz Schütze [2012], umożliwienie człowiekowi opowiedzenia historii swojego życia nie mieści się w powszechnie znanym i społecznie aprobowanym sposobie prowadzenia wywiadu. Tak więc kiedy narrator podejmuje się opowiedzenia spontanicznej, nieprzerywanej opowieści o swoim życiu, bez ograniczeń czasowych, nierzadko wyjawia bardzo osobiste szczegóły, przywołuje wspomnienia, co sprawia, że pojawiają się trudne emocje, czasem też płacz. I z tego względu wywiad powinno się przeprowadzać w atmosferze zaufania i sympatii, w miejscu gwarantującym spokój i intymną, bezpieczną przestrzeń, jak np. dom narratora, gabinet w miejscu pracy, park czy kawiarnia [Schütze 2012: 230], ale też niehałaśliwym, tak aby rozmowę można było za jego uprzednią zgodą nagrać na dyktafon¹². „Miejsce spotkania powinno być wybrane przez informanta, aby miał on zapewnione poczucie komfortu” [Kaźmierska, Waniek 2020: 24].

Faza rozpoczęcia wywiadu to etap, w którym rolą badacza jest przede wszystkim stworzenie przyjaznej atmosfery i zdobycie zaufania narratora. Można to zrobić poprzez zainicjowanie przyjaznej rozmowy (tzw. angielski *small talk*), opowiedzenie o sobie, mając na uwadze, iż rozmówca chciałby się czegoś dowiedzieć o badaczu, zanim sam zacznie opowiadać. Jeśli spotkanie ma miejsce w domu, to na tym etapie zazwyczaj badaczowi oferowana jest kawa/herbata, drobne przekąski, jeśli zaś w kawiarni/restauracji – składa się zamówienie. Warto również przypomnieć narratorowi założenia projektu i powód, dla którego się spotykamy, zapewnić o poufności, rozwiać ewentualne wątpliwości, odpowiedzieć na pytania. Na tym etapie można już włączyć dyktafon, aby oswoić uczestnika badań z obecnością narzędzia służącego do nagrywania rozmowy. Następnie należy omówić przebieg spotkania i specyfikę metody, informując, że zadamy narratorowi tylko jedno otwarte pytanie oraz że rozmówca będzie miał nieograniczony czas na odpowiedź, a my nie będziemy przerywać. Należy jednak dodać, że będziemy robić notatki i kiedy rozmówca da nam sygnał, że skończył już swoją

¹¹ Szczegółowe omówienie charakterystyki wszystkich etapów w: Kaźmierska, Waniek [2020: 21–66].

¹² Więcej na temat osvajania rozmówcy z pojawieniem się dyktafonu i nagrywaniem w: Kaźmierska, Waniek [2020: 26].

opowieść, wówczas zadamy kilka pytań o kwestie, które nas zainteresowały. Tu przechodzimy do fazy spontanicznej narracji, w której rolą badacza jest odpowiednio zadać pytanie stymulujące narrację, a następnie zamilknąć i przeistoczyć się w aktywnego i uważnego słuchacza. W praktyce oznacza to, że badacz musi powstrzymać się przed zadawaniem pytań, czy nawet potakiwaniem¹³, może jedynie, za pomocą pozawerbalnych komunikatów, utwierdzać narratora w przekonaniu, że jego opowieść jest ważna i interesująca. Musi też umieć wytrzymać dyskomfort pauz, być przygotowany na emocje narratora, które bardzo często pojawiają się na którymś etapie opowieści. Fazę zakończenia wywiadu można porównać do fazy *cool down*, czyli ochłonięcia po intensywnym treningu. W sytuacji wywiadu polega to na normalizacji sytuacji – wyłączeniu dyktafonu i przejściu do swobodnej rozmowy. „Chodzi przede wszystkim o szacunek dla osoby, która poświęciła badaczowi swój czas i obdarzyła go zaufaniem. On również powinien więc okazać zainteresowanie i potraktować ją jako partnera w interakcji, a nie jedynie «maszynkę do opowiadania»”¹⁴ [Kaźmierska, Waniek 2020: 57]. Co równie istotne, niejednokrotnie w fazie domykania sytuacji interakcyjnej, po wyłączeniu dyktafonu narrator komentuje, dopowiada szczegóły, o których być może zapomniał albo którymi nie chciał się dzielić w trakcie „oficjalnego” nagrania, co pomaga badaczowi zrozumieć szerszy kontekst opowiedzianej przed chwilą biografii. Czasem w toku takiej pozornie zwykłej rozmowy po wywiadzie można dowiedzieć się też o narratorze czegoś więcej, co nie mieściło się w „opowieści o życiu”, lecz jest istotnym komponentem tożsamości, jak np. poglądy polityczne, zainteresowania.

¹³ Chociaż z pozoru wydaje się to banalnie proste, to wymaga od badacza bardzo dużej świadomości użycia zwrotów faktycznych i swojego języka ciała, gdyż np. potakiwanie głową albo mówienie „tak” może wywołać u narratora poczucie, że „mówi to, co badacz chce usłyszeć”, i podświadomie nakierowywać opowieść na te, a nie inne wątki. Z drugiej strony nie chodzi też o to, by zachować kamienną, neutralną twarz. Wyzwaniem jest więc dobór środków ekspresji, takich jak uśmiech, neutralne „aha”, „mhm”, delikatne odzwierciedlanie emocji w reakcji na opowieść narratora – np. jeśli narrator zaczyna się śmiać, to badacz też powinien, ale z drugiej strony, jeśli narrator opowiada o czymś, co dla badacza jest np. nieakceptowane, bulwersujące, to trzeba umieć zachować pokerową twarz i kontrolować mimikę, żeby nie wyrażała dezaprobaty czy obrzydzenia.

¹⁴ Nie tylko w kontekście wywiadu biograficznego ta faza spotkania jest istotna. W projekcie „Naukowcy mobilni kulturowo?” realizujemy też ustrukturyzowane wywiady pogłębione i podczas jednego spotkania badaczka, mówiąc rozmówcy: „Dziękuję, to już była ostatnia rzecz, o którą chciałam pana spytać”, usłyszała w odpowiedzi: „Dobrze. To proszę mi teraz coś opowiedzieć o sobie”. I nawet jeśli nie było to istotne z punktu widzenia realizowanego badania, kolejny kwadrans kontynuowali rozmowę na temat miasta pochodzenia badaczki, a następnie planów wakacyjnych i turystyki górskiej. To sprawiło, że rozmówca poczuł się partnerem w rozmowie i miał szansę zadać badaczce kilka pytań „w rewanżu”.

Do zarysowanych powyżej ogólnych ram procesu przeprowadzenia narracyjnego wywiadu biograficznego będziemy się odwoływać w dalszej części artykułu, omawiając argumenty za i przeciw przeprowadzaniu wywiadów biograficznych zdalnie. Zanim jednak przejdziemy do opisu naszej próby przeprowadzenia trzech wywiadów biograficznych przez Internet i wniosków płynących z tego „eksperymentu”, przyjrzymy się, co inni badacze już napisali na ten temat.

WYWIADY ONLINE W ŚWIETLE LITERATURY

Gdy u progu XXI w., wraz z rosnącą popularnością i dostępnością Internetu, dostrzeżono ogromny potencjał wykorzystania cyberprzestrzeni do realizacji badań sondażowych, zaczęto jednocześnie zwracać uwagę na szereg wyzwań i ryzyko, jakim taki sposób zbierania danych jest obarczony [Couper 2000]. Analogicznie, dwie dekady później, można wymienić szereg argumentów za i przeciw prowadzeniu wywiadów w trybie online.

W chwili pisania artykułu literatura dotycząca prowadzenia wywiadów narracyjnych online przez komunikatory takie jak Zoom, Skype, FaceTime czy Google Hangouts dopiero zaczynała powstawać [por. np. Moran, Caetano 2021] i była raczej załączkiem do dalszych eksploracji teoretycznych. Problematyka wywiadów biograficznych pojawiała się też jako wątek poboczny [por. np. Bichi 2021]. Z tego powodu poniżej odwołujemy się do opracowań omawiających wywiady pogłębione, grupy fokusowe oraz jakościowe badania podłużne (ang. *qualitative longitudinal research*). Istniejące opracowania omawiają zarówno zalety, jak i wady prowadzenia wywiadów online. Dostępne refleksje metodologiczne zazwyczaj wskazują na „przydatność Zoom jako narzędzia do gromadzenia danych jakościowych ze względu na względną łatwość użycia, opłacalność, funkcje zarządzania danymi i opcje bezpieczeństwa” [Archibald i in. 2019: 1]. W najnowszych opracowaniach pojawia się również argument ekologiczny, podkreślający korzyści płynące z ograniczenia podróży służbowych (np. dojazdów do badanego, wyjazdów na konferencje) [Lo Iacono, Symonds, Brown 2016; Parncutt, Seither-Preisler 2019].

Po stronie wad najczęściej wskazuje się argumenty, które można podzielić na sześć grup. Do pierwszej należą trudności natury technicznej. Kłopotliwa może okazać się jakość połączenia internetowego, co wiąże się z przerwanyimi połączeniami. Tego typu trudności zaburzają każdą komunikację na odległość, w praktyce badawczej problem ten wydaje się jednak szczególnie istotny. Niska jakość połączenia przekłada się bowiem na słabą jakość nagrania audio i wideo, co może poskutkować złą jakością transkrypcją oraz niemożnością analizy ko-

munikacji niewerbalnej [por. Deakin, Wakefield 2014; Weller 2015; Archibald i in. 2019]. W przypadku badań biograficznych trzeba dodać, że problemy techniczne pojawiające się w trakcie opowiadania np. o doświadczeniach traumatycznych mogą dodatkowo 1) zniechęcić, 2) wymusić przymus kondensacji, 3) strauumatyzować narratora.

Drugie zagrożenie wynika również z ograniczeń technologicznych – problemem badań online może być naruszenie prywatności badanych przez osoby niepowołane. Ma to szczególne znaczenie, jeżeli uczestnikami badania są osoby narażone na prześladowania lub represje w kraju pochodzenia (np. dysydenci polityczni)¹⁵. Zagrożeniem mogą być też ataki ze strony trolli internetowych, zakłócających konferencje poprzez dodawanie w trakcie ich trwania treści pornograficznych i rasistowskich. Zjawisko to, określane jako „zombombing”, pojawiło się na szerszą skalę w dobie COVID-19 [Duffy 2020; Łuczaj, Hoły-Łuczaj 2020]. Z tym wiąże się też problem zapewnienia prywatności badanym, gdy wywiad jest prowadzony za pośrednictwem oprogramowania należącego do zewnętrznego producenta [Tuttas 2015]. Przykładowo, jak pokazują, przychylnie przeciwstawieni do badań jakościowych online, Mandy Archibald i współautorzy [2019: 6]: „Najnowsza polityka prywatności Zoom (<https://zoom.us/privacy>) w momencie opublikowania (19 marca 2019 r.) wskazuje, że platforma gromadzi i przechowuje szereg wrażliwych danych użytkowników, którzy wchodzi w interakcję z jej usługami. Obejmuje to dane osobowe (nazwisko i dane kontaktowe, adres IP i identyfikatory urządzeń), informacje generowane przez użytkownika (tytuł spotkania, zaproszone osoby, uczestnicy, miary jakości połączeń, wiadomości i pliki udostępniane między uczestnikami) oraz pasywne zbieranie danych za pośrednictwem plików cookie i technologii śledzenia (np. typ przeglądarki, dostawca usług internetowych, strony odsyłające/wyjścia, system operacyjny itp.)”.

W czasie prowadzenia innych badań przez jednego z autorów niniejszego artykułu badani co prawda nie wyrażali sprzeciwu wobec wywiadu online, jednak czasami sugerowali zastosowanie innego oprogramowania. Wbrew temu, co sugeruje literatura, ich przychylność mogła wynikać nie tyle z pewności pokładanej we współczesnym oprogramowaniu do telekonferencji, ile z braku troski o własną prywatność. Na potwierdzenie tej obserwacji przywołajmy fragment korespondencji mailowej z Patrykiem, jednym z uczestników badania:

Patryk: W takim razie niech będzie jutro o 10:30. Google Meet?

Badacz: 10:30 – super. A może być Zoom?

Patryk: Powiedzmy, że Chińczycy polskiego dobrze nie znają. Może być.

¹⁵ W czasie 4th SSEES Polish Migration Conference temat badań z Białorusinami poruszała Katarzyna Andrejuk.

Widzimy wyraźnie, że prywatność jest obecnie poważnym problemem metodologicznym. Stanowisko reprezentowane przez Patryka (bagatelizowanie potencjalnego niebezpieczeństwa, którego nie zauważył Badacz) sprzyja oczywiście prowadzeniu wywiadu, jednak rzuca też cień na brak odpowiedzi od niektórych osób, które otrzymały zaproszenia do udziału w badaniu, lecz je zignorowały. Być może, inaczej niż Patryk, były one mocno zatroskane o to, że ich dane mogłyby zostać przejęte. Obawa ta wyrasta z przekonania o istnieniu realnych lub wyobrażonych mankamentów wszystkich powszechnie stosowanych narzędzi do telekomunikacji.

Zapewnienie poczucia bezpieczeństwa badanym jest szczególnie trudne, gdy podczas rozmowy online pracujemy z kamerą. Problematyczne może być przekonanie ich, że nie nagrywamy lub nie będziemy przetwarzali również nagrania wideo. Przykładowo, Zoom nagrywa dwa pliki. Możemy zapewnić rozmówcę, że plik wideo skasujemy, jednak sam fakt rejestracji obrazu może budzić uzasadnione obawy. W przypadku niektórych badań poważny problem może stanowić też wymóg uzyskania pisemnej zgody, w sytuacji gdy wywiad jest prowadzony online. Opracowania metodologiczne pokazują bowiem, że wielu badanych nie będzie chciało podjąć wysiłku związanego z koniecznością fizycznej wysyłki dokumentów [Weller 2015: 10].

Kolejna, trzecia już grupa problemów obejmuje zaburzenia sytuacji interakcyjnej. Rita Bichi [2021: 186] podkreśla, że „przy braku fizycznej współobecności zmienia się system zabierania głosu naprzemiennie w rozmowie i brakuje ważnych sygnałów regulujących interakcję, np. ciszy, ruchów ciała, proksemiki i ogólnego wykorzystania przestrzeni”. W związku z tym moderator ma mniejszą możliwość okazywania empatii w stosunku do swojego rozmówcy [Seitz 2015]. W szczególności „w sytuacji omawiania emocjonalnych lub traumatycznych doświadczeń, takich jak bezdomność, żałoba czy choroba, tryb zdalny, zwłaszcza wyłącznie wywiady audio, wydawały się niewystarczające, ponieważ nie dawały możliwości wykazania etyki troski” [Weller 2015: 28]. Ponadto niektórzy badani, ze względu na swoje usposobienie, mogą czuć się nadmiernie zdenerwowani podczas wywiadu zapośredniczonego przez Internet lub telefon [por. Weller 2015: 10–11]. W biegunowo przeciwnej sytuacji wywiad online może być utrudniony, gdy badani czują przesyty związany ze spotkaniami online (np. osoby używające komunikatorów do nauki, pracy). W literaturze pojawił się nawet termin „zmęczenie Zoomem” (*Zoom fatigue*) [Andrejuk 2020: 57].

Czwartym argumentem przeciwko badaniom online jest potencjalne wykluczenie niektórych grup badanych. Jak zauważa Katarzyna Andrejuk, tego typu wywiad nie sprawdzi się np. w przypadku bezdomnych, seniorów miesz-

kających w domach opieki czy łowców-zbieraczy w Amazonii [Andrejuk 2020: 59]. Problem ten dotyczy zarówno dostępu do Internetu i komputera (telefonu komórkowego), jak i mocno zróżnicowanych kompetencji medialnych (cyfrowych) badanych skorelowanych z ich wykształceniem, pochodzeniem, sytuacją zawodową, wiekiem itd. Susie Weller [2015: 11] pokazuje na konkretnym przykładzie, jakie znaczenie ma klasa społeczna – uczestnicy jej badania, pochodzący z klasy średniej, wybierali bowiem wywiad online lub wywiad przez telefon komórkowy, podczas gdy przedstawiciele klasy robotniczej preferowali wywiad przez telefon (komórkowy lub stacjonarny). Trudności mogą pojawić się też, gdy uczestnikiem badania jest osoba z niepełnosprawnością słuchową [Weller 2015: 12]. W przypadku jednego z wywiadów prowadzonych w czasie pandemii przez jednego z autorów niniejszego artykułu uczestniczka nalegała na spotkanie twarzą w twarz, pomimo że trwała jeszcze pandemia koronawirusa. Dopiero w trakcie wywiadu okazało się, że jej stan zdrowia wykluczał długotrwałe przebywanie przed ekranem komputera.

Warta odnotowania, w charakterze piątego zagrożenia, jest też zwiększona szansa na odwołanie lub przełożenie wywiadu zaplanowanego online przez badanego, co może zdarzyć się nawet w ostatniej chwili. Jak pisze Weller [2015: 13], „choć podczas niewielkiej liczby spotkań domowych uczestnicy czasami się spóźniali lub mimo przypomnień przeoczyli nasze spotkanie, to czułam, że bardziej panuję nad sytuacją stojąc przed ich drzwiami niż siedząc w pracy i patrząc w pusty ekran”. Taka sytuacja ma miejsce, ponieważ bez fizycznej bliskości badani czują się mniej zobligowani do dotrzymania terminów. Elastyczność wywiadu online posiada więc również swoje ciemne strony.

Ostatni, szósty argument, pochodzący z literatury socjologicznej, wiąże się z dodatkową trudnością obciążającą moderatora. Susie Weller [2015: 30], porównując wywiady online oraz twarzą w twarz, zaobserwowała, że podczas wywiadu tradycyjnego odzywała się raz na 78 słów rozmówczyni, podczas gdy online robiła to znacznie częściej, bo raz na 48 słów. Autorka tłumaczy to zachowanie w następujący sposób: „aby zrekompensować brak komunikacji niewerbalnej, robiłam dyskretne wtrącenia (jak podkreśliłam w powyższych fragmentach), aby spróbować przekazać poczucie troski, chociaż często wydawały się one powierzchowne lub nawet sztuczne”. Ta obserwacja ma duże znaczenie w wywiadzie narracyjnym, w przypadku którego trudnością, szczególnie dla początkujących moderatorów, jest właśnie nieprzerwanie badanemu, a tryb online może stanowić dodatkową pokusę, aby naruszać tę fundamentalną regułę.

Na końcu warto też wspomnieć o przestrzennym uwarunkowaniu wywiadów online. Wadą tego trybu jest mniejsza kontrola nad „kulisami” interakcji

i obecnością ukrytych uczestników (np. członków rodziny, współlokatorów), przebywających w tym samym pomieszczeniu. W rezultacie moderator nie może ocenić, na ile komfortowo czuł się narrator [Weller 2015: 37]. Oczywiście w trybie online możliwość obserwacji wnętrza też jest ograniczona [Weller 2015: 39–40]. Jednocześnie badacz musi pokazać badanym część swojego życia osobistego (w sytuacji prowadzenia wywiadu z domu) lub zawodowego (wywiad z biura lub sali konferencyjnej). Ten widok może dodatkowo zestresować badanego, jeżeli nie są to przestrzenie, z którymi obcuje na co dzień. Susie Weller, opisując obszernie te wady, zauważa jednak, że tryb zdalny w badaniach nad młodzieżą może stanowić znaczną zaletę, ponieważ w większym stopniu umożliwia separację przestrzenną we własnym pokoju lub innym miejscu. Aspekt przestrzenny musi być więc uważnie przeanalizowany w kontekście charakterystyki grupy docelowej.

Ważne wnioski metodologiczne płyną również z debat prowadzonych w obrębie pokrewnej dziedziny badawczej, jaką jest historia mówiona¹⁶. Brytyjskie Towarzystwo Historii Mówionej (Oral History Society) już na wczesnym etapie pandemii opublikowało na stronie internetowej wytyczne i wskazówki co do przeprowadzania wywiadów zdalnie w czasach COVID-19, kiedy realizowanie wywiadów bezpośrednich zostało zawieszono, z założeniem że jest to dokument otwarty na uwagi i komentarze oraz „dynamiczny” i będzie regularnie aktualizowany. W chwili pisania artykułu odwołujemy się do zapisów z siódmej wersji z lutego 2021 r. (widzimy też, że wersja 5 została opublikowana w Internecie 4 kwietnia 2020 r.)¹⁷. Autorzy [Morgan i in. 2021] podkreślają w nim, że brak możliwości spotkania się na wywiad nie oznacza automatycznie wstrzymania projektu, gdyż można ten czas wykorzystać na inne aktywności badawcze, jak np. transkrypcja, analiza, kwerynda itp. Jednak w sytuacji wyższej konieczności, czyli np. kiedy ważny rozmówca nie czuje się dobrze¹⁸, jeśli projekt dokumentuje

¹⁶ O wspólnych ramach i różnicach obu podejść – historii mówionej i socjologii biografistycznej, pisze Jakub Gałęziowski [2019].

¹⁷ Polskie Towarzystwo Historii Mówionej również przygotowało rekomendacje, które mają być pomocne dla badaczy. W grudniu 2020 r. powstał dokument zawierający szereg praktycznych rozwiązań w sytuacji, kiedy nie możemy przełożyć wywiadu z seniorem. Podkreślono w nim szczególną odpowiedzialność badacza w przypadku nagrywania wywiadu na żywo – konieczność stosowania się do wymogów sanitarnych (maseczka, dystans społeczny, dezynfekcja), obowiązek stosowania środków bezpieczeństwa, które zmniejszają ryzyko ewentualnego zakażenia, nieumawianie się w przypadku objawów jakiegokolwiek infekcji etc. [Doboszevska i in. 2020].

¹⁸ Trzeba tu wyjaśnić, że historycy-oraliści zazwyczaj przeprowadzają wywiady ze świadkami historii, czyli osobami w podeszłym wieku, i że przełożenie wywiadu o kilka miesięcy może niestety nie być możliwe albo nieść ryzyko, że takiego wywiadu nie uda się przeprowadzić wcale.

samą pandemię lub jeśli nie można przesunąć terminów, to jedyną opcją jest skorzystanie z technologii zdalnej. Autorzy podkreślają, że trzeba brać pod uwagę nie tylko dobro i bezpieczeństwo badanego, ale i badacza. Dużo miejsca poświęcają dostępnym narzędziom¹⁹ do nagrywania oraz przypominają, że ze względu na zwiększoną liczbę osób pracujących w domu i korzystających z Internetu w czasie wolnym sieć może być przeciążona, co też może wpływać na jakość nagrania. Akcentują, że z całego wachlarza narzędzi do nagrywania należy wybrać takie, w którego obsłudze zarówno badacze, jak i badani będą czuć się swobodnie. Badacze wskazują również na kwestie prawne związane z ochroną danych osobowych i konieczność zapoznania się z warunkami licencji oprogramowania – np. czy dostawcy będą domagać się praw do nagranych dźwięków, mając dostęp do kopii nagrania w chmurze. W kwestii samego wywiadu – historycy-oraliści uczulają badaczy, że tempo rozmowy będzie prawdopodobnie wolniejsze niż w przypadku rozmowy twarzą w twarz, a narratorom może być trudniej mówić przez dłuższy czas do komputera i mogą potrzebować częstszych przerw.

Pojawiające się w literaturze głosy krytyczne wobec prowadzenia wywiadów zdalnie wymagają naszym zdaniem omówienia, szczególnie w sytuacji, gdy metoda biograficzna w socjologii bywa rozumiana różnorodnie [por. Waniek 2020], co w ekstremalnych przypadkach prowadzi do wypaczeń obejmujących jej kluczowe założenia. Jak pisze Kaja Kaźmierska [2012: 10], „mamy do czynienia z urodzajem badań biograficznych, podejmowanych niejednokrotnie bez należytego namysłu nad teorią i metodologią, co często prowadzi do ich dewaluacji”. Jako przykład może posłużyć artykuł omawiający ścieżki życiowe akademików-migrantów w Wielkiej Brytanii [Sang, Al-Dajani, Özbilgin 2019: 161]. Autorzy przeprowadzili dziewięć wywiadów dotyczących historii życia (ang. *life-story interviews*). W tym przypadku dziwić może nie tylko fakt, że na podstawie tak małej próby autorzy opisują różne zależności w sposób quasi-ilościowy, np. kategoryzują badanych na osoby w związku małżeńskim z innymi akademikami i bezdzietne, akademików, którzy nie zdobyli nigdy profesury [Sang, Al-Dajani i Özbilgin 2019: 166], lecz również sama forma prowadzenia wywiadów, spośród których aż sześć (!) przeprowadzono przez telefon.

¹⁹ Jako że wywiady „świadków historii” z zasady nie są anonimowe ani anonimizowane, gdyż ich celem jest dać świadectwo, a w zależności od projektu nagrywa się nie tylko audio, ale i wideo, to jakość nagrania ma tu dużo większe znaczenie niż w przypadku wywiadów biograficznych, których jakość powinna być wystarczająco dobra, aby można je było spisać i stworzyć zanonimizowaną transkrypcję.

MOTYWY PODJĘCIA DECYZJI O PRÓBNEJ REALIZACJI WYWIADÓW BIOGRAFICZNYCH ONLINE

Jesienią 2020 r., w szczycie drugiej fali pandemii COVID-19, stanęliśmy jako zespół badawczy przed poważnym dylematem, nękającym wielu badaczy społecznych w tej trudnej sytuacji. Z jednej strony zdawaliśmy sobie sprawę, że prowadzenie wywiadów biograficznych z wykorzystaniem komunikacji zapośredniczonej jest nadużyciem i zaprzeczeniem podstawowym wartościom i zasadom leżącym u podstaw tej metody, z drugiej zaś odczuwaliśmy presję czasu, wynikającą z harmonogramu prac badawczych, zatwierdzonego przez Narodowe Centrum Nauki, czyli instytucję finansującą i oceniającą nasz projekt. Nie można też nie wspomnieć w tym miejscu o naszych osobistych aspiracjach i planach rozwoju naukowego, uzależnionych m.in. od liczby i jakości publikacji, oraz o potrzebach ewaluacyjnych instytucji akademickich, w których jesteśmy zatrudnieni.

W momencie prowadzenia autorekrutacji do badania (wrzesień 2020) mieliśmy świadomość widma kolejnego zbliżającego się lockdownu. Ze względu na stosunkowo dużą liczbę zgłoszeń płynnie zrealizowaliśmy pilotaż badań, testujący pytanie otwierające, oraz pierwsze wywiady właściwe. Kiedy na poziomie krajowym zapadły decyzje o ograniczeniach w przemieszczaniu się oraz zakwaterowaniu, niezwłocznie skontaktowaliśmy się z każdym potencjalnym badanym zapisanym w naszej bazie. Większość poprosiła o przełożenie wywiadów na wiosnę, niektórzy nie mieli oporów przed bezpośrednim spotkaniem i kilka wywiadów zostało zrealizowanych osobiście, mimo trwającego lockdownu²⁰. Dwie osoby, chcące wziąć udział w projekcie od razu, ale obawiające się zakażenia, m.in. ze względu na swoich bliskich, starszych członków rodzin, nalegały na spotkania online. Podjęliśmy zatem wspólnie decyzję o próbnym przeprowadzeniu tych wywiadów za pomocą komunikatora Zoom. Trzecia osoba chcąca wziąć udział w badaniu zgłosiła się do nas później, kiedy była już możliwość spotkań w miejscach publicznych, jednak ze względu na zbyt dużą odległość geograficzną spotkanie twarzą w twarz nie wchodziło w grę.

²⁰ Były to głównie osoby mające możliwość spotkania się na uczelni w swoim gabinecie, sali wykładowej lub w domu. Spotkanie w kawiarni/restauracji nie było możliwe, gdyż branża gastronomiczna działała wówczas tylko w trybie sprzedaży na wynos.

PRZEBIEG WYWIADÓW BIOGRAFICZNYCH ONLINE

Pierwszy wywiad odbył się w ostatnich dniach października 2020 r. Badana, trzydziestokilkuletnia psycholożka, zachowywała się w odczuciu moderatorki swobodnie, interakcja przebiegała płynnie pod względem zarówno technicznym, jak i komunikacyjnym. Zaskakujący jest jednak czas trwania pierwszej sesji – jedynie 15 minut. Nasze doświadczenia z wywiadów biograficznych realizowanych twarzą w twarz pokazują, że średni czas swobodnej narracji wynosi od 40 do 120 minut. Gdyby nie fakt, że badania realizujemy w oparciu o biograficzno-narracyjną metodę interpretacyjną, uwzględniającą II sesję z serią pytań odnoszących się do treści z pierwszej sesji, wywiad ten byłby potencjalnie nieprzydatny do analizy i interpretacji. Badana skupiła się w narracji na bardzo wąskim wycinku swego już dorosłego życia, pomijając fazę dzieciństwa i adolescencji, nie nakreśliła środowiska, w którym wzrastała, nie wspomniała o rodzicach, rodzinie. Swobodna narracja objęła jedynie zawodowy aspekt życia badanej, bez odniesień do sfery prywatnej. Ponadto badana odwoływała się do obiektywnych faktów, bez autorefleksji i wspomniania o towarzyszących emocjach.

W gronie zespołu badawczego przedyskutowaliśmy możliwe powody takiego przebiegu wywiadu. Pierwsza hipoteza była taka, że realizacja wywiadu biograficznego online musiała zakończyć się niepowodzeniem właśnie ze względu na formę jego przeprowadzenia. Stanowisko to opierało się na naszych przekonaniach wynikających z wcześniejszych doświadczeń w realizowaniu wywiadów twarzą w twarz. Druga opinia bazowała zaś na argumentie, że ponieważ nie mamy możliwości, aby przekonać się, czy spotykając się na wywiad twarzą w twarz, otrzymalibyśmy materiał empiryczny „lepszy” jakościowo, pozostajemy jedynie w sferze domysłów. Uznaliśmy, że niski stopień nasycenia szczegółami oraz krótki czas trwania pierwszej (narracyjnej) części mogły wynikać z: 1) zdalnej formy jego prowadzenia, 2) braku doświadczenia moderatorki w prowadzeniu wywiadów biograficznych online, 3) cech osobistych i poziomu autorefleksyjności badanej, 4) sposobu sformułowania pytania otwierającego, a może 5) stanowiły wynik wszystkich tych zmiennych. Ostatecznie zaliczyliśmy ten wywiad do kategorii rezerwowych i postanowiliśmy przeprowadzić kolejny wywiad z wykorzystaniem komunikacji zapośredniczonej, aby zyskać materiał porównawczy.

Drugi wywiad odbył się niemal miesiąc później, pod koniec listopada 2020 r. Chcieliśmy uzyskać kolejny, interesujący nas metodologicznie przypadek, który pozwoliłby sformułować wstępne hipotezy na temat niepowodzenia pierwszego wywiadu online. Druga badana, blisko czterdziestoletnia posiadaczka doktoratu z zakresu nauk przyrodniczych, prowadziła swobodną narrację przez

pełną godzinę, po czym odpowiadała na pytania przez kolejne 40 minut. W tym wypadku komunikacja zapośredniczona, mimo ogromnej nieśmiałości badanej, nie wpłynęła na stopień jej zaangażowania, a być może stanowiła dla niej wręcz ułatwienie. To pozytywne doświadczenie podważyło więc część naszych hipotez o przyczynach niepowodzenia pierwszego wywiadu.

Mając na uwadze dwa odmienne przypadki, które nie rozstrzygnęły jednoznacznie naszego dylematu, podjęliśmy jednak decyzję o nieprzewodzeniu dalszych wywiadów biograficznych zdalnie, którą utrzymaliśmy w mocy aż do września 2021 r., kiedy zrealizowaliśmy jeszcze jeden wywiad online, który nie mógłby odbyć się w innej formie ze względu na zbyt dużą odległość geograficzną pomiędzy badanym a moderatorką.

Trzeci próbny wywiad przeprowadzony był z blisko czterdziestoletnim doktorem nauk humanistycznych i miał odwrócone proporcje czasowe w stosunku do pierwszego, nieudanego wywiadu. Pierwsza sesja trwała bowiem ponad półtorej godziny. W tym wypadku komunikacja zapośredniczona nie wpłynęła na jakość badania. Narracja była nasyciona, toczyła się płynnie i z ogromnym zaangażowaniem narratora. Powodów zapewne można doszukiwać się w humanistycznym wykształceniu badanego, w jego osobistych zainteresowaniach badawczych oraz doświadczeniu w prowadzeniu wywiadów jakościowych. W tym wypadku druga sesja trwała jedynie 22 minuty, ponieważ badany z nadatkiem wyczerpał interesujące nas wątki podczas swobodnej narracji. Wywiad ten uznaliśmy w naszym gronie za niereprezentatywny, bowiem na jego podstawie nie mogliśmy formułować jednoznacznych wniosków na temat skuteczności/nieskuteczności korzystania z komunikacji zapośredniczonej podczas wywiadów biograficznych.

DECYZJA I ARGUMENTACJA ZESPOŁU BADAWCZEGO O NIEREALIZOWANIU WYWIADÓW BIOGRAFICZNYCH ONLINE

Pomimo trzech odmiennych doświadczeń (pierwszy wywiad „nieudany”, drugi „udany”, trzeci niereprezentatywny), bazując na literaturze metodologicznej, intuicji badaczy społecznych, wcześniejszych projektach badawczych oraz niejednoznacznych wnioskach płynących z przeprowadzonych prób, podjęliśmy ostatecznie decyzję o realizacji wywiadów biograficznych w prowadzonym projekcie wyłącznie twarzą w twarz, o ile jest to organizacyjnie możliwe. Nasze argumenty, będące efektem dyskusji wewnątrz zespołu, były następujące:

1. Podczas spotkania na żywo moderator, zanim przejdzie do pytania, najpierw powoli buduje niezbędną relację zaufania i sympatii, poprzez m.in. *small talk*. Pozwala to obu stronom nieco się poznać i stopniowo ograniczać krępujące

uczucie obcości. W wywiadzie zdalnym zazwyczaj od razu przechodzi się do celu spotkania, czyli rozpoczęcia wywiadu. Tak więc z punktu widzenia zasad prowadzenia biograficznych wywiadów narracyjnych wywiad jest metodologicznie nieprawidłowy. Po pierwsze, pomijamy fazę „rozgrzewki”, nie ma też sprzyjających okoliczności do nawiązania relacji, nie robimy kawy/herbaty, a narrator jest potraktowany jak „maszynka do opowiadania”. Pomijamy lub mocno skraccamy też fazę normalizacji sytuacji, czyli czas po wyłączeniu nagrywania, kiedy powinno nastąpić przejście do swobodnej rozmowy po wywiadzie. W efekcie badacz dość brutalnie znika „z życia” narratora, wylogowując się z programu, pozostawiając go samemu sobie. Takie odczucia towarzyszyły moderatorce wywiadów online w naszym projekcie.

2. Podczas spotkania twarzą w twarz w domu badanego moderator ma możliwość dokonania dodatkowych obserwacji etnograficznych i autoetnograficznych [Kaźmierska, Waniek 2020: 26], poznania otoczenia, w którym on żyje i funkcjonuje. Są to „dane” o wysokiej wartości interpretacyjnej, wspierające wyprowadzane wnioski. Ponadto badany czuje się swobodnie i bezpiecznie, będąc „na swoim terytorium” i mając pewność, że znajduje się w sytuacji intymnej z badaczem, bez udziału osób trzecich. W sytuacji spotkania na Zoomie trudno przestrzegać zasady swobody narratora w wyborze miejsca spotkania, niejako narzucamy spotkanie w „internetowej próżni”.

3. Jeśli wywiad odbywa się np. w kawiarni przy herbatce i w asyście nastrojowej muzyki, wytwarza się z kolei intymny nastrój sprzyjający otwartości i szczerości, budujący wzajemne zaufanie, bez którego nie może odbyć się żaden dobry warsztatowo wywiad biograficzny. Często zdarza się, że wybrane miejsca spotkania ma dla badanego wartość sentymentalną. W trakcie realizacji projektu, tuż przed lockdownem, dwa wywiady odbyły się w „miejscach-symbolach”, ważnych dla badanych ze względu na ich pasje: w Muzeum Narodowym oraz w „etnicznej” kawiarni. Samo miejsce spotkań było dodatkowym „komunikatem” wzmacniającym „przekaz” formułowany przez badanych, pobudzającym ich narrację do tego stopnia, że w obu wywiadach pojawiły się lzy na wspomnienie trudnych życiowych sytuacji. Należy jednak wspomnieć, że miejsca publiczne, nawet jeśli stanowią dla badanego ważny symbol, obciążone są możliwością wystąpienia wielu czynników zakłócających, jak np. głośna muzyka, szum rozmów, odgłosy przygotowywania potraw itd. W takiej sytuacji warto zadbać o znalezienie cichego zakątka, z dala od wejścia, zgiełku i tłumy, oraz dobrze przemyśleć godzinę spotkania.

4. Podczas spotkania twarzą w twarz moderator ma możliwość odczytania, interpretowania i ewentualnego reagowania na komunikaty niewerbalne

badanego, wynikające z postawy ciała, gestów, mimiki itd. Jego rolą jest aktywne słuchanie i wspieranie narratora za pomocą pozawerbalnych komunikatów. Prowadzenie tych obserwacji przez ekran monitora jest wysoce ograniczone, tak samo jak możliwość adekwatnego reagowania, a np. w sytuacji „wywiadu z płaczem”, opowiadania o wydarzeniach trajektoryjnych okazywanie empatii badanemu przez internetowy komunikator (choćby zaproponowanie chusteczek) jest praktycznie niewykonalne.

5. Moderator, jadąc na miejsce spotkania, np. do innego miasta, ma na to zaplanowany zazwyczaj cały dzień. Łatwiej jest mu „zanurzyć się” w badaniu, poświęcić badanemu i jego opowieści całą uwagę, aktywnie słuchać, nie myśląc o kolejnych zadaniach zapisanych w kalendarzu. Realizując natomiast wywiad online, „upchnięty” pomiędzy realizację np. zajęć dydaktycznych a spotkanie instytutu, moderator ma ograniczoną możliwość pełnego zaangażowania.

6. Nasze doświadczenia pokazują, że realizując wywiad online, moderator odkłada na później napisanie notatki (ang. *debriefing*), co z oczywistych względów negatywnie wpływa na jej jakość, dokładność i spontaniczność, a tym samym narzędzie to traci wartość analityczną.

7. Spotykając się na wywiad online, nie mamy komfortu sytuacji zamkniętej badacz–badany–dyktafon, bo w tle mogą „przeszkadzać” czy „podśluchiwać” osoby trzecie. Nawet zakładając optymistycznie, że obie strony mają komfort przeprowadzenia rozmowy bez obecności innych osób czy domowników w pobliżu, to z punktu widzenia moderatora wyzwaniem jest również (tak jak podczas prowadzenia zajęć zdalnych), jak sprawić, żeby aktywne słuchanie i stuprocentowe skupienie na rozmówcy/rozmówczyni i jego/jej opowieści nie przegrało z pokusą kontrolowania swojego wizerunku – zerkania na swój obraz i autoprezentację w kamerze – i ukradkowego spoglądania na „rozpraszacze”, jak np. telefon, wyskakujące powiadomienia, inne otwarte strony przeglądarki komputerowej czy choćby psa/kota. Oczywiście wymienione czynniki rozpraszające mogą też w podobnym stopniu dekoncentrować narratora podczas opowiadania historii o swoim życiu.

8. Ważna jest również emocjonalna strona badania. W wywiadach biograficznych często porusza się kwestie trudne, jak np. ubóstwo, przemoc fizyczna i psychiczna, stygmatyzacja, a w realizowanym przez nas projekcie wrażliwe są kwestie awansu społecznego i powiązanego z tym poczucia wyobcowania, nieprzystawania czy wstydu. W związku z tym w wywiadach pojawiają się silne emocje. Podczas wspomnianego wywiadu, który odbył się w Muzeum Narodowym, badana, opowiadając o tragicznej i niespodziewanej śmierci bliskiej osoby, rozpląkała się. Moderatorka zaproponowała przerwę, podała badanej chusteczki,

coś ciepłego do picia, i w pełnym wsparcia i zrozumienia milczeniu odczekała do momentu, w którym wywiad można było kontynuować. W przypadku wywiadu zdalnego nie udało się zbudować empatycznej relacji badany–badacz. Zatem niemożność przewidzenia, jak przebiegnie interakcja i jak ewentualnie można wesprzeć narratora w trudnym momencie, to kolejny argument przeciwko wywiadom biograficznym w formie zdalnej.

Powyższe argumenty nie są jednoznacznymi rekomendacjami dla wszystkich badaczy społecznych pracujących metodą biograficzną, a jedynie efektem refleksji metodologicznych, które pojawiły się w trakcie konkretnego projektu badawczego. Podejmując decyzję o zaprzestaniu prowadzenia wywiadów biograficznych online, mieliśmy pełną świadomość, że realizacja wymagających fizycznego spotkania wywiadów w okresie pandemii wiąże się z szeregiem utrudnień natury etycznej. W związku z tym, umawiając wywiad, moderatorzy zawsze konsultowali z badanymi kwestie bezpieczeństwa i zdrowia oraz innych czynników, które mogłyby wykluczyć możliwość spotkania twarzą w twarz. Każdorazowo przed wywiadem moderatorzy monitorowali stan swojego zdrowia, aby zminimalizować możliwość transmisji wirusa. Po opracowaniu szczepionek na COVID-19 wszyscy moderatorzy, dobrowolnie i z własnej inicjatywy, poddali się szczepieniu. Gdyby zdecydowali inaczej, zespół prawdopodobnie musiałby podjąć trudną decyzję o zmianie moderatora na osobę uodpornioną. Troska o zdrowie badanych podczas pandemii miała bowiem absolutnie kluczowe znaczenie. W powrocie do realizacji wywiadów podczas spotkań twarzą w twarz sprzyjał nam też dodatkowo fakt, że akademicy – badana przez nas grupa zawodowa – mieli możliwość zaszczepienia się wcześniej, jako nauczyciele i wykładowcy, a to powodowało, że ich lęk przed potencjalnym zarażeniem był mniejszy, zaś gotowość do spotkania (przy zachowaniu ogólnych zaleceń, jak dystans społeczny, maseczka, wietrzone pomieszczenie) była większa. Być może gdybyśmy realizowali wywiady z inną grupą zawodową, musielibyśmy wstrzymać proces realizacji wywiadów na dłużej.

PODSUMOWANIE I REKOMENDACJE

Analiza literatury oraz nasze doświadczenia badawcze pokazują, że sukces wywiadu online, podobnie jak wywiadu prowadzonego twarzą w twarz, zależy od wielu czynników, spośród których nie wszystkie podlegają kontroli. Wywiad online wiąże się z szeregiem nowych wyzwań, którym nie muszą stawiać czoła badacze wybierający tradycyjne podejście. Z drugiej strony wywiad online pozwala znacząco obniżyć koszty prowadzenia badania (nie tylko ekonomiczne, ale również środowiskowe), ograniczyć kontakt fizyczny, jeżeli mógłby on zagrozić

bezpieczeństwu jednego z partnerów interakcyjnych – osoby udzielającej wywiadu lub moderatora (np. w okresie pandemii, lecz również chwilowej niedyspozycji zdrowotnej), lub w ogóle zrealizować badanie, które w innym przypadku nie doszłoby do skutku (np. ze względu na brak wystarczającego budżetu czy zbyt dużą odległość geograficzną). Te korzyści mają znaczenie dla młodszych badaczy, którym trudniej jest pozyskiwać środki na badania [Andrejuk 2020]. Spotkanie online może też być szansą dla osób introwertycznych, nieśmiałych czy mniej doświadczonych badaczy, stresujących się perspektywą rozmowy. Spotkanie i rozmowa online mogą dawać potencjalnie większy komfort obu stronom, chociaż tu oczywiście rodzi się pytanie, czy nie ucierpi na tym jakość merytoryczna. Rozważając możliwości, ograniczenia i aspekty etyczne w kontekście wywiadów biograficznych realizowanych zdalnie, trzeba też zwrócić uwagę na temporalność naszych rozważań oraz nieuchronność zmian pokoleniowych. Wskazane w artykule trudności natury technicznej mogą mieć duże znaczenie dziś, lecz niekoniecznie za kilka lat, gdy pod wpływem dalszego rozwoju technologii przeobrażeniu ulegnie całe pole produkcji naukowej. Sytuacja może ulec diametralnej poprawie nie tylko dzięki szybszym łączom czy bezpieczniejszym połączeniom, lecz również przeobrażeniom społecznym. Dla pokolenia „cyfrowych tubylców” wywiad online może być po prostu zwyczajną formą kontaktu bezpośredniego, w związku z czym znikną niektóre opisywane przez nas trudności i dylematy. Nie używamy już kaset magnetofonowych do rejestracji rozmowy, a kolejnym sygnałem zmian może być fakt, że nawet w przypadku tradycyjnych wywiadów prowadzonych twarzą w twarz rekrutacja i pierwszy kontakt z badanymi odbywają się za pomocą różnych narzędzi dostępnych w Internecie [Andrejuk 2020: 58]. Skłania to do postawienia kolejnego pytania – o przyszłość relacji i interakcji międzyludzkich w postpandemicznej przyszłości lub interpandemicznej rzeczywistości, które swoim horyzontem wykracza poza nasze możliwości analityczne oraz zakres tego artykułu. Jest jednak ważkie również z punktu widzenia pytania o przyszłość badań biograficznych oraz technik zbierania materiału, które najpewniej będą musiały zostać zrewidowane w obliczu szerszych zmian społeczno-technologiczno-interakcyjnych.

Zanim nadejdą sygnalizowane tu zmiany, musimy, jako społeczność badaczek i badaczy, zmierzyć się z dylematami etycznymi, które zapewne pojawią się w momencie podejmowania decyzji o formie prowadzenia badań – tradycyjnie czy online „tu i teraz”? Choć nie ma prostego remedium na żaden z nich, a wybór formy ostatecznie leży w gestii badacza i badanego, poniżej proponujemy rozwiązania mogące zminimalizować ryzyko niepowodzenia wywiadu online. Po pierwsze, jeśli zdecydujemy się jednak na realizację wywiadu online, podczas

spotkania zadbajmy o zbudowanie zaufania i zawiązanie nici sympatii z badanym. Rozpocznijmy rozmowę od tematów lekkich, bieżących. Dajmy obu stronom szansę na choćby powierzchowne zapoznanie się, przyzwyczajenie do swoich głosów, fizjonomii. Dbajmy o pierwsze wrażenie, które w sytuacji wywiadu zdalnego prawdopodobnie będzie zarazem ostatnim. Po drugie, po skończonym wywiadzie nie zamykajmy spotkania od razu. Dajmy zarówno badanemu, jak i sobie chwilę czasu na normalizację sytuacji, wyciszenie emocji, odpowiedzi na pytania, zanim powrócimy do rzeczywistości i dalszych obowiązków. Wszystkie te zalecenia mają na celu maksymalne upodobnienie sytuacji wywiadu online do spotkania na żywo. Po trzecie, na etapie umawiania terminu wywiadu zadbajmy, aby nie było to dla badacza jedno z wielu zadań do wykonania tego dnia. Pozwoli to z jednej strony odpowiednio wejść w nastrój badania, z drugiej zaś od razu napisać notatkę po wywiadzie, bez odwlekania, odtwarzania z pamięci i zniekształcania emocji i faktów. Po czwarte, umówmy się z badanym, że w miejscu, w którym będzie przebywał podczas wywiadu, nie będzie osób trzecich. Szczerze wyjaśnijmy powody naszej prośby. Spróbujmy dać badanemu swobodę wyboru miejsca i czasu i w miarę możliwości dostosujemy nasze plany, tak aby obie strony interakcji miały maksymalny komfort podczas rozmowy przez Internet. Po piąte, starajmy się jako badacze nie dekoncentrować, wyłączmy telefon i dźwięki powiadomień, patrzmy uważnie na naszego rozmówcę, starając się wyczytać jak najwięcej z jego komunikacji niewerbalnej. Po szóste, miejmy pełną świadomość i minimalizujmy ryzyko „wycieku” danych, a tym samym tożsamości i prywatności naszych badanych. Korzystajmy zatem z zaszyfrowanych dysków do przetrzymywania i przesyłania plików i kasujmy zbędne pliki wideo. Po siódme, jeśli podczas wywiadu wystąpią problemy techniczne, znacząco utrudniające komunikację (werbalną i niewerbalną), przełożmy wywiad na inny termin, a w tym czasie zadbajmy, aby z naszej strony wyeliminować techniczne zakłócenia (sprawdźmy jakość naszego łącza, kamery, mikrofonu itp.). Proponujemy również pozostawić w gestii badanych wybór konkretnej platformy do przeprowadzenia rozmowy i jej nagrania [por. Weller 2015: 8].

Wywiad biograficzny ze względu na swoją specyficzną formułę (prośbę o wyczerpujące opowiadanie ze szczegółami o swoim życiu) łamie podstawowe reguły konwersacyjne (etnometodologia), a więc może stresować badanego lub powodować uczucie dystansu, co dokumentują praktycy tego typu badań. Uważamy więc, że wywiady narracyjne online powinny być prowadzone wyłącznie wówczas, kiedy nie ma możliwości spotkania się na rozmowę osobiście. Można pokusić się też o sformułowanie nieco ogólniejszego prawa: im bardziej badanie jest ustrukturyzowane, tym bardziej akceptowalne wydają się techniki zdalne.

O ile sprawdzą się one w przypadku większości wywiadów kwestionariuszowych przeznaczonych do analizy ilościowej oraz niektórych typów wywiadów pogłębianych (które nie powinny wywoływać silnych emocji), o tyle prośba o opowiedzenie swojego życia w formie online wydaje się problematyczna, ponieważ stwarza dodatkowe trudności i wyzwania w niecodziennej sytuacji interakcyjnej.

BIBLIOGRAFIA

- Andrejuk Katarzyna.** 2020. "Online qualitative research in immigrant communities: Opportunities and challenges during the pandemic". *Ask: Research and Methods* 29(1): 55–73.
- Archibald Mandy M., Rachel C. Ambagtsheer, Mavourneen G. Casey, Michael Lawless.** 2019. "Using Zoom videoconferencing for qualitative data collection: Perceptions and experiences of researchers and participants". *International Journal of Qualitative Methods* 18: 1–8.
- Bichi Rita.** 2021. "Conducting social research online: Empathetic concern and sociability". *Italian Sociological Review* 11(11): 183–193.
- Centrum Archiwistyki Społecznej.** Nagrywanie i aspekty etyczne w czasie pandemii. Cykl webinarów o historii mówionej, 8 grudnia 2020. <https://archiwa.org/wydarzenia/nagrywanie-i-aspekty-etyczne-w-czasie-pandemii-cykl-webinari%C3%B3w-o-historii-m%C3%B3wionej> [dostęp: 08.12.2020].
- Couper Mick P.** 2000. "Web surveys: A review of issues and approaches." *The Public Opinion Quarterly* 64(4): 464–494.
- Deakin Hannah, Kelly Wakefield.** 2013/2014. "Skype interviewing: Reflections of two PhD researchers". *Qualitative Research* 14(5): 603–616.
- Duffy Jill.** 2020. How to prevent zoom-bombing. <https://www.pcmag.com/how-to/how-to-prevent-zoom-bombing> [access: 09.12.2021].
- Doboszewska Alina, Jakub Gałęziowski, Marcin Jarzabek, Marek Szajda, Joanna Urbanek.** 2020. „COVID-19 a historia mówiona. Rekomendacje Polskiego Towarzystwa Historii Mówionej”. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej* 10. <http://pthm.pl/covid-19-a-historia-mowiona/> [dostęp: 24.07.2021].
- Federacja Konsumentów.** 2021. Wykluczenie cyfrowe podczas pandemii. <https://www.federacja-konsumentow.org.pl/n,6,1479,1,1,wykluczenie-cyfrowe-podczas-pandemii.html> [dostęp: 06.09.2021].
- Gałęziowski Jakub.** 2019. "Oral history and biographical method. Common framework and distinctions resulting from different research perspectives". *Przegląd Socjologii Jakościowej* XV(2): 76–103.
- Golczyńska-Grondas Agnieszka, Marek Grondas.** 2013. "Biographical research and treatment. Some remarks on therapeutic aspects of sociological biographical interviews". *Przegląd Socjologii Jakościowej* IX(4): 28–49.
- GUS.** 2020. Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2020 r. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/nauka-i-technika-spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne-w-polsce-w-2020-roku,1,14.html> [dostęp: 05.09.2021].
- Iab Polska.** 2019/2020. Przewodnik po Social Media w Polsce. <https://www.iab.org.pl/baza-wiedzy/przewodnik-po-social-media-w-polsce/> [dostęp: 06.09.2021].

- Kaźmierska Kaja, Katarzyna Waniek.** 2020. *Autobiograficzny wywiad narracyjny. Metoda-technika-analiza*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kaźmierska Kaja** (red). 2012. *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*. Kraków: Nomos
- Kaźmierska Kaja.** 2018. "Doing biographical research – ethical concerns in changing social contexts". *Polish Sociological Review* 3(203): 393–411.
- Lo Iacono Valeria, Paul Symonds, David H.K. Brown.** 2016. "Skype as a tool for qualitative research interviews". *Sociological Research Online* 21(2): 103–117.
- Luczaj Kamil, Magdalena Holy-Luczaj.** 2020. "Live streaming at international academic conferences: Cooling down the digital optimism". *Elementa. Science of the Anthropocene* 8: 1–4.
- Moran Lisa, Ana Caetano.** 2021. "Biographical research through the looking glass of social distancing: Reflections on biographical interviewing and online technologies in pandemic times". *Irish Journal of Sociology* 1: 1–5.
- Morgan Charlie, Rob Perks, Mary Stewart, Camille Johnston.** 2021. Advice on remote oral history interviewing during the Covid-19 pandemic. <https://www.ohs.org.uk/covid-19-remote-recording/> [dostęp: 24.07.2021].
- Parncutt Richard, Annemarie Seither-Preisler.** 2019. "Live streaming at international academic conferences: Ethical considerations". *Elementa: Science of the Anthropocene* 7: 55.
- Rosenthal Gabriele.** 1993. "Reconstruction of life stories. Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews". *The Narrative Study of Lives* 1(1): 59–91.
- Sang Katherine, Haya Al-Dajani, Mustafa Özbilgin.** 2013. "Frayed careers of migrant female professors in British Academia: An intersectional perspective". *Gender Work and Organization* 20(2): 158–171.
- Schütze Fritz.** 2012. Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. W: *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, K. Kaźmierska (red.), 141–278. Kraków: Nomos.
- Seitz Sally.** 2015. "Pixilated partnerships, overcoming obstacles in qualitative interviews via Skype: A research note". *Qualitative Research* 16(2): 229–235.
- Tuttas Carol A.** 2015. "Lessons learned using web conference technology for online focus group interview". *Qualitative Health Research* 25(1): 122–133.
- Waniek Katarzyna.** 2020. *Ucieczka jako przyczyna mobilności Europejczyków*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Weller Susie.** 2015. *The potentials and pitfalls of using Skype for qualitative (longitudinal) interviews*. NCRM Working Paper. Southampton, England: National Centre for Research Methods.

Anna Dolińska

Kamil Luczaj

Olga Kurek-Ochmańska

**THE BIOGRAPHICAL METHOD IN THE CONTEXT
OF CONDUCTING QUALITATIVE RESEARCH ONLINE – POSSIBILITIES,
LIMITATIONS, AND ETHICAL CONCERNS**

Abstract

The COVID-19 pandemic and many months of lockdown have forced some social scientists to continue to do qualitative research remotely and conduct interviews using online communication platforms. However, the growing popularity of such a way of collecting empirical material causes not only technical difficulties but also raises yet another ethical concern. The aim of this article is to analyse the risks and benefits of conducting online narrative interviews, with particular emphasis on doing biographical interviews. The main question we discuss is: Is it advisable and ethical to continue conducting online biographical research considering the specificity of this method?

The source material which is the basis of this article consists of two parts: 1. the analysis of methodological literature – a review of approaches and standpoints regarding doing research remotely and a summary of the arguments for and against conducting narrative interviews via the Internet; 2. we also rely on the autoethnographic observations of the researchers who participated in our project and the results of the project team's internal discussions after conducting a trial of three biographical interviews using the Zoom platform, at the explicit request of the interviewees. Finally, we summarize the conclusions and share the comments and recommendations which are the results of the project team's discussions about conducting biographical interviews online.

Keywords: biographical interviews, narrative interviews, COVID-19 pandemic, online interviews, qualitative research, ethics